

Már a némafilm is próbálkozott a nagyívű, romantikus, kosztümös történelmi regény adaptálásával (1923): Fejős Pál saját forgatókönyvből dolgozott az első olyan magyar filmhez, amelyhez külön kísérőzenét komponáltatott Angyal Lászlóval. Sajnos, a viszonylag szerény költségvetésű, amerikai szemmel is monumentális, káprázatos díszletezésű (Básthy István műve), befejezett, 1923 és 1925 között Gödöllőn, Budapesten és a nagyobb vidéki városokban bemutatott, külföldön is forgalmazott utolsó némafilmje¹ elveszett. A heroizálást a hangosfilm eposzi léptékű, mindmáig egyetlen kísérlete végezte el: Várkonyi Zoltán kétrészes műve, az 1968-as Egri csillagok. című színes, szélesvásznú történelmi tablófilmje, a Várkonyi-féle „a magyar történelmi múltat újraértékelő”³ hősi eszme- és látványfilm⁴ negyedik, legellentmondásosabb, a kritika által leginkább elutasított (az érvek: izlésbeli és szemléleti konzervatívizmus, monstre-fiaskó, sematikus karakter) próbálkozása.⁵ A filmidőben 44”50 és 50”06’ közötti cigány-életkép (Bornemissza Gergelyék üldözőik előli menekülése és találkozása a sátoros cigányokkal) eredeti helyszínét (bulgáriai sziklás fennsík) már Szász Endre is megfestette Várkonyi Zoltán felkérésére látványterveiben,⁶ szcenikai álmokképeiben (Istanbul felé, Cigánytábor). A dervissé lett Jumurdzsák (Bárdy György) felfedezi a szökésben lévő Gergelyéket, akik török álruhában magyar rabokat kísérő őrnök adják ki magukat. A bég efenditől elkéri fegyveres embereit, hogy a hegyekben üldözőbe vegye a kis magyar csapatot, amelynél balszerencsét megfordító amulettje van. Azok, felfedezvén a szándékot, lovaikat hátrahagyva, felfelé kaptatnak a sziklás domboldalon. Vicuska (Venczel Vera) előreszalad, mert női énekhangot hall a távolból, s a szemközti sziklán tanyázó ismeretlen csapatra mutat. A tetőn egy piros ingű férfi (őrszem) áll, összefon karral. Mellette két teve, egy fehér inges férfi és egy sárga ruhájú nő, aki előrelép. A teraszokon sátrak vannak, előttük emberek ülnek, mögöttük szamarak vannak kötve a bokrokhoz. A cigányok is észreveszik őket: egy cigány nő előreszalad, a többiek is felállnak, például egy kék inges, piros öves férfi. Roma szavak hallatszanak. A magyarok vezetője, Mekksey (Bitskey Tibor) is megszólal: „Beszél itt valaki magyarul? ... Vezessetek minket a vajdához.” Közben nők, férfiak, gyerekek meztláb eléjük jönnek (10–15 fő), elvegyülnek, barátságosan, nevetgélve körül fogják őket: Nincs közöttük bizalmatlanság, idegenség, vizuális/proximikus kódjaikban⁷ tehát közelengedők, zónatávolságuk intim/személyes (0–45cm; 45cm–1,2m),⁸ az egyéni térben megnézik, megérintik egymást, arcukat, testüket, ruhájukat nem takarják el. A cigány férfiak felül félmeztelenek, vagy ruhát hordanak: piros, barna kockás, ujjatlan mellényt, illetve kék/barna hosszú, esetleg fehér rövid ujjú inget, széles piros/fekete övet a derékon. Nadrágjuk zöldes, okkeres-barna, bő vagy szürke szabott. Többségükön fekete/barna nyújtott kalap van, karimája kicsi, mint a hortobágyi juhászoké. Három fajta nőt látunk: fiatal érzékit, őreget és fiatalasszonyt. Elöl, jobboldalt egy kihívó, barnásszőke hajú cigánylány barna selyemblúzos, rövid felsőben; nagy karikájú fülbevalóval, csillogó ékszerrel a nyakában, bő szoknyában, derekára piros kendő kötve. Középpütt egy idősebb asszony tarka szoknyában, kék rövid ujjú ingben, vállán lila rékli átvetve, feje lila/fehéres kendővel van bekötve. Hátral oldalt fiatalasszonyok állnak. Az egyik fehér ingben, piros szoknyában, kezében kislány, feje fedetlen(?). A gyermekek okkerszínű rékli, fején piros sapka. Egy másik asszonyon rózsaszín/lila, fehér pöttyös, széles ingujjú felső van, feje kék kendővel fedett. Bal karján egy kékeszöld, selyemszerű, rövid ujjú kezestábasba öltöztetett, fülbevalós kislányt tart. Bal- és jobboldalt, a kép háttérében faágakra ráhúzott barna/kék/piros/sárga kockás sátrak állnak. A kompánia és a vendégek egy óriási, tapasztott, henger alakú kemence mellett (sütő? kovács?) jön el. Vidáman vonulnak felfelé a vajdához; közben az egyik magyar számárra ül, de leesik róla. Most a cigányok nevetnek, nem őket nevetik. A csoportkommunikáció elfogadó/befogadó, egyezkedő. Testbeszédük felszabadult, önfeledt, kitarukozó.

A sziklatetőn középpütt négy lábú kollektív üst áll, alatta tűz ég. Mindkét oldalt félkörben, két-két sátor előtt népes csapat ül (több család, 30–40 fő), ugyanolyan színes ruhákban, mint az előző tagjai. Az érzékek felé figyelnek, tehát számukra az idegenek érkezése fontos: a csoportkohézió megerősítése. Nem érznek fenyegetettséget, kezükben nincs védekező eszköz. Jobb szélen elől, háttal egy vezérszerű valaki áll, a jelenet első képein (a két teve mellett) láttunk őrszemként, Sárközi (Agárdy Gábor). Haja barna, inge hosszú, rozsdabarna, mellénye barna, nyakában piros kendő, nadrágja piros (az érzéki cigány menyecske maskulin párja). Kiáltására a tarka ruhájú népség előrefut, ő pedig ellenkező irányba szalad. Most látható, hogy szakállas (nem etnikus jegy!), széles övén arany ékszerek, kerek tárcsák csüngnek, mindkét fülében aranykarika. A roma ikonográfiának megfelelő, Zeus-szerű királyi méltóság⁹ áll a sátor előtt, akihez odafut és meghajol. A vajda nadrágja kék/vörös, két aranyöv tartja, inge nincs betűre, középpütt kigombolt, s ékszerek függenek rajta. Haja hosszú, őszülő, bajusza erős. Vékony ezüst diadém övezi homlokát. Jobb kezében méltóságjelvénye, a fából készült vezérbot, teteje arany függőkkel és ezüst süveggel van díszítve. Szintén jobb kezén barna csuklószorító. Inge hosszú ujjú, bő, de az ujjakon aranygombok vannak; kigomboltan hátra is csaphatja, mint egy köpenyt. Tőle baloldalt egy küllős kerekű batár áll, ami előtt, illetve amire pokrócok vannak sátorként, esővédőként elhelyezve. Az őrszem jelenti a vendégek érkezését.

Hirtelen a kép mélységéből meztelen pulyák, kislányok futnak elő, anyjukkal fogócskázva (archetipikus-romantikus képbeállítás). A vajda elindul a számárrá érkező (az evangéliumi jeruzsálemi bevonulás mitológémiája) Mekksey és cigány nő elé (identitásbeli hasonlóság). Az idegenekhez hasonlóan, az övétől eltérően fedett lábbelit (bocskort) hord, azonos társadalmi státusban. A pozíciót tovább erősíti a metakommunikációs mező azonossága is: mindkét fél meghajol a másik előtt, a vajda még a botjával is ugyanezt teszi, a térbeli távolságtartása a társadalmi zónának (1,2–3,6 m) felel meg¹⁰. A nyelvhasználat is (bár a vajda enyhe akcentussal beszél) az azonosságot erősíti. „Milyen nyelven beszélés?” „Amilyenen kérdezek.” „Vezetőre lenne szükségünk, magyarok vagyunk. Istanbulba készülünk.” „Vezetőt nemigen tudok én ajánlani, hanem szállást szívesen adunk.” Rejtett metakommunikációs (személyes és kollektív) szinten a kétféle etnikum egyenrangúság-kepe erősödik fel, a diszkriminatív szövegek (gazdasági és kulturális marginalitás, antiszocialitás) háttérbe szorulnak. A nyílt verbalitásban a magyar identitástudat erősebb (domináns csoport).¹¹ Az őrszem közbekiált: „Magyarok vagytok? Én is magyar vagyok.” „Hogy kerültél ilyen messzire hazulról?” „Ahogy a többi magyar!” „Ha magyar vagy, tarts velünk.”¹² – és Bornemissza Gergely (Kovács István) kezét nyújt a leendő kalauznak. A nemzeti identitást (magyar = átmeneti hontalanság) ellensúlyozza az etnikai (cigány = a vándorlás mint létforma), a kezdeményező, ajándékozó szerepe miatt. Az együttműködés elkerülhetetlen, még ha nem hit jellegű, hanem részben érdeken alapul is (a cigány „stalker” foglaltót kér a magyaroktól, kalandvágya erősebb, mint honvágya).¹³ Minden ezután jelenet olyan átadó/részben etnikus tevékenységeket mutat (a vállra tett kézzel a vajda vendégségbe hív; kézzel evés a kollektív félkörben; a „stalker” rituális temetési búcsúja közösségetől), amely a kétfajta identitás kölcsönös egymásra utaltságát erősíti beavató cselekvések által. Az erősebb pozíciójú nemzeti identitás

elfogad/befogad, az alárendeltebb etnikai identitás átad, részessé tesz, tehát kockázata nagyobb, mert nem védekezik.¹⁴ A kép előterében, félkörben foglalnak helyet azok, akiket búcsúztatnak, így a cigány őrszem, Mekcsey, Török Jancsi (Benkő Péter), Gergely és Vicuska. Az egész, ropogósra sült malacot együtt „szegik meg”, és kézzel esznek. Jól és nyíltan látszanak öltözékük etnikus jegyei. A háttérben a 40–50 fős kompánia a vendéglátó, tehát ők nem esznek. Tanulják az „idegent”, és öröködnék. Két férfi duális archetípusa előlegezi a távlati egyensúlyt: a bal szélén ül a cigány (vad, komikus, a foglalópénzt próbálja a fogaival), a jobb szélén Gergely (civilizált, adományoz, kenyeret tör). Az identitás-játék része, hogy az első jelenetben feltűnő kikapós cigánylány Vicuskát fiúnak nézi, udvarolni kezd neki, mire a magyarok nevetve beavatják a hosszú haj titkába. Eddig apró élet-rituálékát láttunk, a következő fokozat az ősök szellemétől való búcsúzás, amely egyben a közösségből való kiszakadás. A saját halál-képzet átadása idegeneknek a bizalom jele. A vajda fejét egy bagolyfejé formált maszkból borítja, róla hosszú szalmaszálak lógnak le. Bal kezében egy koponyát tart, s a távozónak nyújtja. Várakozóan ül, jobb kezében méltóságbotja. Két oldalán két-két cigány férfi áll süvegben. Az „őrszem” odaforul az idegenekhez, hogy megmagyarázza az irracionálist. Egyenlőséget feltételező tegezésében átlépi az etnikus korlátokat: aki meghal cigányközössége számára, megszületik egy másik (magyar), a másságát is elfogadó világra. „Búcsúznom kell a régi szokások szerint. Tudjátok, mi örökké úton vagyunk. A cigányoknak nincs temetője. De aki elmegy, az meghalt. És mi megadjuk a végtisztességet a halottainknak.” A vajda ütemesen ütni kezdi a földet a botjával, csörgők, dobok hallatszanak. A cigány egy hatalmas terület közepén táncol a koponyával, közepütt egy mély lyuk. Hátul, a sátrak előtt tömeg. Körbeforog, először leborul, üti a földet, újból körbeforog, feje fölé emeli a kezét, s rázza előretartott tenyérrel. A gödörhöz hátrál forogva, és belehelyezi a koponyát, földet szór bele.¹⁵ A betemetés pillanatában társai újból előrehajolnak, és döngölik a földet. Ugyanezt teszi a cigány is, szinte eksztázisban. Aztán üti a mellét, az ég felé rázza a kezeit, majd ismét a földet veri. Kétszer körbejárja a tüzet, a többiek felé fordulva. Gyorsul az ütem, a szaggatott táncban ráhanyatlak a sírra, fetreng a földön. A háttérből mindenki elmegy, hogy egyedül maradjon a szellemekkel. Egy dézsa vízzel felloccsolják. Bókay Antal szerint a közepes szövegminőségű Egri csillagok „a magyar orientalizmus” mintapéldája, de a mi (magyarok: +) és az ők (törökök: -) értékhierarchikus szembeállításban ott rejlik egy posztkoloniális olvasat.¹⁶ Ugyanakkor ezzel szemben a cigányok utópikus szigete (magaslat, egyenlőség, idegen tisztelete, beavatás) a társadalmi és etnikus egymásmellettség olvasatát kínálja, különösen a filmes adaptációban.

Gárdonyi-filmográfia:

Damó Oszkár: Göre Gábor kalandozásai (1913, néma), Göre Marcsa lakodalma (1915, néma), Ali rózsakertje (1913, néma); Fejős Pál: Hosszúhajú veszedelem (1920, filmterv), Egri csillagok (1923, néma); György István: Agyisten, Biri (1927, néma); György István: A bor (1933); Székely István: Ida regénye (1934); György István: Göre Gábor visszatér (1940); Pacséry Ágoston: Isten rabjai (1942); Várkonyi Zoltán: Egri csillagok. 1–2. (1968); Hajdúfy Miklós: A lámpás (1972, MTV); Félix László: Ida regénye (1974, MTV); Seres Tamás: Egri csillagok (2006, a Nagy Könyv rövidfilmje, mtv1).

JEGYZETEK

1 Fejős az egri lokálpatrióta tőkészek között talált támogatókra, így nem csupán illusztráció maradt az óriási tömegek (katonák) mozgatása vagy a várostrom „izgató epizódja”. Az egri várban és környékén már akkor sem lehetett forgatni, ezért a vár helyszíne a Zala megyei Csesznek lett, de készültek felvételek a Kúria épületében, a Mátyás-templomban, a budavári bástyán, Óbuda környékén, a pálvölgyi cseppkőbarlangban, a kisbéri méntelepen. A főszerepeket Jankovszky Mara, Stella Gyula, Réthely Lajos, Sziklay Béla és Szekula Dénes játszotta. Ismeretlen okokból az 1923. szeptember hetedikére tervezett Corvina-beli bemutató elmaradt. 1923. szeptember 16-án azonban a gödöllői Uránia mozgóképszínházban, zárt körben vetítették le Horthy Miklósnak és családjának, a kormányzó nagy elégedettségére. Az első hivatalos bemutató 1923. december 6-án volt a Royal Apollóban Budapesten. 1924-ben a legnagyobb vidéki városokban játszották, 1925-ben pedig egy április 15-ei kiveteli engedély alapján valószínűleg külföldre is forgalmazták. Fejős, bár a filmet nagy műgonddal befejezte, már az 1923-as szeptemberi bemutatót meg sem várva, Amerikába utazott. Balogh Filmspirál 33.

2 Juhász I. 2007: 34.

3 Nemeskürty I. 1986: 649.

4 Várkonyi Zoltán (1912–1979) kedvenc gyermekkori olvasmányait úgy vihette filmre, hogy a 4 Jókai „magyarság”-adaptációiban (A köszívű ember fiai 1–2, 1965; Egy magyar nábob, 1966; Kárpáthy Zoltán, 1966; Fekete gyémántok 1–2, 1976), igényes képeskönyvekben közölhette, hogy „a magyar történelemnek kontinuitása van”. Várkonyi a múlt század magyar történelmét kívánta az 1820-as évektől 1867-ig egységes szemlélettel feldolgozni, tablószerűen felvillantva nemesség, polgárság, értelmiség, parasztság, munkásság szenvedő és felemelkedő mítoszi képviselőit. Nemeskürty István (1986): 649–655; Nemeskürty István (1985): Helikon 158–159. Jelentősebb filmjei (Simon Menyhért születése, 1954; Keserű igazság, 1956; Az utolsó vacsora, 1962), színmű-filmváltozatai (Dandin György, 1955; Szentől szembe, 1970), tévéfilmjei (Sakknovella, 1959; Ártatlan gyilkosok, 1973) művészi remeklések. Magyar Filmlexikon, 2005: 1157–58; Balogh Gy.–Gyürey V.–Honffy P. 2004: 147.

5 B. Nagy L. 1974: 195.

6 Összesen 32 színes grafika készült el, de ebből csak három valósult meg, mint díszlet (a mecseki falucska Cecey udvarháza, a pápa dolgozósobája az Angyalvárban és a film sátrai) Nemeskürty I. 1969: 3–6; 22.

7 Hoppál M. 1992: 21.. 2. ábra

8 Hajas Zs. 1995: 21.

9 A cigányparódiák szövegei is megőrzik ezt a demiurgoszi összefüggést: „A’ mi segedelmink legyen a’ mi nagy semü Jupiternek nevében, a’ ki tsinálta az ereg ilét, a’ vas porolyt, a’ fúrót, a’ legyezét, a’ nagy és kis kalapátsot, annak minden tesngé bengé (ördög Sz. B.) sersámát egyetemben. Amen. [...] Te Uram! súp fekete semü Jupiter régen megígérted est mi nékink illetén képpen Ifrizkumm Bifriz, Tsifriscum Tsirgere bingi...” (Zigányok Végső Veszedelme rövid Históriaja Versekben) Újváry Z. 1978: 111.

10 Hajas Zs. 1995: 21.

11 Zoltán B. 2003: 64.

12 Az 1956-os emigrálásra való metaforikus utalás talán nem alaptalan feltételezés.

13 Zoltán B. 2003: 67.

14 Uo.

15 Wislocki Henrik, az erdélyi vándorcigányok kutatója írja a temetkezési szokásokról: „több ízben rajtakapták őket, amint meghalt rokonaik csontjait ki- és ismét elásták”, főként a halott fejét. Újváry 2007: 554.

16 Bókay A. 2006: 283.

IRODALOM

BALOGH GYÖNGYI

Budapesti évek (Fejős Pál magyarországi pályakezdése) http://www.filmintezet.hu/uj/kiadvany/filmspirals33/baloghgy_budapesti.htm.
2011.10.08.

BALOGH GYÖNGYI–GYÜREY VERA–HONFFY PÁL

2004 A magyar játékfilm története a kezdetektől 1990-ig. Budapest: Műszaki Könyvkiadó

B. NAGYLÁSZLÓ

1974 A látvány logikája. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó

BÓKAY ANTAL

2006 Bevezetés az irodalomtudományba. Budapest: Osiris

HAJAS ZSUZSA

1995 Magyar nyelv I. Debrecen: Pedellus Kiadó

HOPPÁL MIHÁLY

1992 Etnozsemiotika. Debrecen: Pedellus Kiadó

JUHÁSZ ISTVÁN

2007 Kincses magyar filmtár 1931–1944. Pomáz: Kráter Műhely Egyesület

NEMESKÜRTY ISTVÁN

1986 A filmművészet új útjai. Budapest: Magvető Könyvkiadó

NEMESKÜRTY ISTVÁN – SZÁSZ ENDRE

1969 Egri csillagok. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadó Vállalat

NEMESKÜRTY ISTVÁN – SZÁNTÓ TIBOR

1985 A filmművészet képeskönyve. Budapest: Helikon Kiadó

ÚJVÁRY ZOLTÁN

1978 A temetés paródiája. Temetés és halál a népi játékokban. Debrecen

2002 A cigányok tudós kutatója. Wislocki Henrik, 1856–1907. In (szerk.) Bartha Elek: Magyar folklórtörténet I. Debrecen

VERESS JÓZSEF

2005 Magyar filmlexikon (szerk.) Veress József. Budapest: Magyar Nemzeti Filmarchívum

ZOLTÁN BÁRÁNY

2003 A kelet-európai cigánység. Budapest: Atheneum 2000 Kiadó

Kategória: Fórum

Denumire autor: Szűk Balázs

Látó Szépirodalmi Folyóirat